

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ

PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF CIVIC EDUCATION IN THE UKRAINIAN HISTORICAL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

У статті досліджено передумови становлення громадянської освіти у доробках українських вчених (істориків, педагогів, громадських діячів), починаючи з перших правових джерел. Розглянуто визначення дефініцій «громадянська освіта» та «громадянські цінності». Встановлено, що до громадянських (демократичних) цінностей відносять права і свободи громадян, верховенство права, громадянську відповідальність, соціальну справедливість, рівність перед законом, соціальну гармонію, соціальну активність, громадянськість, патріотизм тощо. З'ясовано, що ці та інші цінності демократичного суспільства є основою громадянської освіти та виховання молоді. Доведено, що вивчення та розуміння змісту цих цінностей, вироблення уміння критично мислити, правова освіта, формування медіаграмотності, ставлення та поведінкових установок, вироблення громадянської активності, відповідальності, готовності до реалізації виборчого права – усе це в сукупності є процесом розвитку громадянських компетентностей громадянина. Встановлено, що питання розвитку демократичних цінностей в українській науковій думці прослідковуються вже у перших правових джерелах, що є свідченням того, що українці здавна прагнули до утвердження прав і свобод, боролися за волю й незалежність, вірили в добро та справедливість. Визначено, що радянський тоталітарний режим залишив глибокий відбиток у свідомості усіх радянських людей, в тому числі й українців; громадянська активність, громадська діяльність без керівництва владними структурами була не тільки неможливою, а й часто протизаконною. Втім акцентовано увагу на тому, що вагомість громадянських цінностей та важливість розвитку громадянської освіти в Україні усвідомлюється насамперед у переломні моменти розвитку суспільства, у часи різких та вирішальних демократичних змін. Сьогодні українці борються за свої території, людей, цінності, відбувається трансформація цінностей українців. Викликом для суспільства є вироблення ціннісної рамки свободи й демократії під час війни. Тож у перспективі наступних розвідок плануємо досліджувати процеси трансформації цінностей українців у період війни з росією.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянське виховання, громадянські цінності,

трансформація цінностей, ціннісні рамки свободи й демократії.

The article examines the prerequisites for the formation of civic education in the works of Ukrainian scientists (historians, teachers, public figures), starting from the first legal sources. The definitions of "civic education" and "civic values" are considered. It was established that civil (democratic) values include the rights and freedoms of citizens, the rule of law, civil responsibility, social justice, equality before the law, social harmony, social activity, citizenship, patriotism, etc. It was found that these and other values of a democratic society are the basis of civic education and upbringing of young people. It has been proven that the study and understanding of the content of these values, the development of the ability to think critically, legal education, the formation of media literacy, attitudes and behavioral attitudes, the development of civic activity, responsibility, readiness to implement the right to vote – all of this is a process of developing a citizen's civic competences. It has been established that the issues of the development of democratic values in Ukrainian scientific thought can be traced back to the first legal sources, which is evidence that Ukrainians long ago sought to assert rights and freedoms, fought for freedom and independence, and believed in goodness and justice. It was determined that the Soviet totalitarian regime left a deep imprint on the minds of all Soviet people, including Ukrainians; civil activity, public activity without the leadership of power structures was not only impossible, but also often illegal. However, attention is focused on the fact that the importance of civic values and the importance of the development of civic education in Ukraine is realized primarily at turning points in the development of society, in times of sharp and decisive democratic changes. Today, Ukrainians are fighting for their territories, people, and values, and the values of Ukrainians are being transformed. The challenge for society is to develop a value framework for freedom and democracy during war. Therefore, in the perspective of the next explorations, we plan to study the processes of transformation of the values of Ukrainians during the war with Russia.

Key words: civic education, civic upbringing, civic values, transformation of values, value framework of freedom and democracy.

УДК 37.015

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/52.2.1>

Кульбач Л.М.,

ст. викладач кафедри дошкільної та початкової освіти

Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сьогодні важливо, щоб пріоритетні завдання освітньої галузі в українському суспільстві були спрямовані на формування громадянських та соціальних компетентностей громадян усіх вікових

категорій, на всіх ланках освіти, засобами формальної, неформальної та інформальної освіти. Це дасть змогу українцям ефективно та відповідально реалізовувати весь комплекс громадянських прав і обов'язків у суспільних демократичних

процесах, серед яких можливість впливу на державні рішення, виборче право тощо.

Соціально-економічні та політичні перетворення в Україні у напрямку євроінтеграції, трансформація цінностей у свідомості українців після Революції Гідності та сплеск громадянської активності, національної ідентичності, надзвичайної єдності у відстоюванні прав і свобод, національної честі, гідності, історії, території і найголовнішого – права на життя – усе це свідчить про тверде прагнення України бути демократичною державою. Тож виведення громадянської освіти на істотно новий рівень – першочергове завдання освітньої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема громадянської освіти (та громадянського виховання як її складової) в Україні не є новою, має початок задовго до проголошення незалежності. В історичному розвитку знаходить відображення в наукових працях таких науковців, педагогів та громадських діячів, як М. Грушевський, М. Драгоманов, С. Русова, К. Ушинський, Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський. Серед науковців-сучасників О. Сухомлинська, П. Ігнатенко, С. Рябов, О. Боренько, М. Іванов, Л. Зубрицька, досліджують широкий спектр питань із громадянської освіти. Зокрема, для нашого наукового дослідження вагомими стали доробки О. Дашинської та І. Кучинської, які системно займаються вивченням процесу громадянського виховання в Україні в період ХІХ – ХХст.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність даної проблеми, її багатогранність та історична глибина обумовлюють наукові розвідки ряду вітчизняних вчених. Втім, досліджуючи процеси трансформації та уточнення громадянських цінностей у ході еволюції суспільства, нами було виявлено недостатній рівень вивчення передумов становлення громадянської освіти у доробках українських науковців.

Мета статті – дослідити передумови становлення громадянської освіти у доробках українських вчених (істориків, педагогів, громадських діячів), починаючи з перших правових джерел.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні (2018 р.), яка спрямовує зусилля держави й суспільства на вирішення питання комплексного підходу до реалізації завдань громадянської освіти населення в умовах модернізації системи освіти, визначено, що громадянська освіта – це «освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків,

дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [5].

Зазначимо, що поняття «цінність» з'явилося у 60-х роках ХІХ ст., а наука аксіологія, як наука про цінності, – на початку ХХ ст., що стало початком нового етапу в гуманітарному мисленні. Цінності стали основою життя людини та суспільства. Серед існуючих класифікацій цінностей для нашого дослідження прийнятною є класифікація, подана С. Матяж, А. Березянською, згідно з якою всі цінності поділяються на абсолютні, національні, громадянські, сімейно-родинні та особистісні [9, с. 30].

Беручи до уваги, що метою громадянської освіти є формування громадянських компетентностей, що включає в себе певні знання, навички, набір цінностей, ставленнєвий аспект, розглянемо, які саме цінності відносяться до громадянських. Втім слід звернути увагу, що громадянські цінності лежать в основі принципів демократії, тож їх ототожнюють із демократичними принципами.

Коло науковців під керівництвом І. Василькова визначають громадянські цінності як сукупність цінностей, утвердження яких досягає рівноваги в суспільстві, зміцнення стосунків між громадянами, віддзеркалення ставлення людини до суспільства, держави, людини вони ґрунтуються на визнанні гідності людини в суспільстві [3, с. 247].

За визначенням О. Власенко, громадянські цінності – це одне із особистісних новоутворень, «вони виражають свідоме ставлення молоді до соціальної дійсності, визначають мотивацію її поведінки та культуру поведінки» [2, с. 27].

У ході дослідження нами встановлено, що до громадянських (демократичних) цінностей відносять права і свободи громадян, верховенство права, громадянську відповідальність, соціальну справедливість, рівність перед законом, соціальну гармонію, соціальну активність, громадянськість, патріотизм тощо.

Процес становлення демократичних цінностей прослідковуємо вже у перших правових джерелах, що стосуються історії права України: «Руська правда» (з ХІ – ХІІ ст.), Литовські Статути (ХVІ ст.) та «Права, за яким судиться малоросійський народ» (ХVІ – ХVІІІ ст.), історичній пам'ятці української та європейської політичної думки – Конституції Пилипа Орлика (1710 р.), що є свідченням того, що українці здавна прагнули до утвердження прав і свобод, боролися за волю й незалежність, вірили в добро та справедливість.

Зауважимо, що на різних етапах розвитку українського суспільства проблема виховання громадянина була актуальною, але підходи до її вирішення залежали від багатьох факторів:

соціальних, економічних та політичних умов, позиції влади та ідеології. Так, для Г. Сковороди суспільною цінністю була «сродна праця», бо «справа для душі корисна не тільки для того, хто знайшов своє покликання, а й для всього суспільства загалом» [11].

Аналізуючи процес формування генокоду нації, на нашу увагу заслуговують ідеї народної «вольниці» та демократизму козацтва історика та етнографа Д. Костомарова, теорія про особливості української душі, національного духу як основ суспільного розвитку історика, поета П. Куліша, введення Д. Донцовим поняття українця «нового типу» (людини особливого, національного, духу, яка знає, що треба для утвердження нації, як цього досягти і здатна це зробити), програма В. Липинського, в основі якої лежить твердження, що «без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі громадського життя» [6, с. 15].

На нашу думку, саме ідеї вітчизняних педагогів-класиків Г. Сковороди, К. Ушинського, А. Макаренка, лежать в основі становлення системи громадянського виховання в Україні, що на сьогодні є складовою громадянської освіти.

Значну увагу формуванню громадянського світогляду спостерігаємо серед української наукової еліти на початку ХХ століття. Зокрема, М. Грушевський був переконаний, що на даному етапі розвитку українського суспільства народ має мати високий моральний настрій, спартанське почуття обов'язку, певний аскетизм і героїзм. Для справжнього громадянина важливо сформувати в собі ці якості, а молодь варто виховувати на високих громадянських ідеалах [4, с. 152].

К. Ушинський вперше запровадив термін «мала батьківщина», він відстоював думку про необхідність створення таких умов, щоб інтереси особистості співвідносилися з інтересами суспільства й держави. Педагог вважав, що досвід інших народів у побудові виховної системи, зокрема громадянської освіти, не може бездумно впроваджуватися, бо саме національні цінності є безцінним скарбом, що накопичується й передається протягом багатьох поколінь. «Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принагідним не був цей зразок, так не можна виховуватися за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка і добре обдумана. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили» [4, с. 153]. У ході наукової розвідки О. Дашинська прийшла до висновку, що К. Ушинський був одним з небагатьох українських вчених за часів царизму, хто вважав, що простий народ наділений «громадянською моральністю», виробленою століттями, а придушення її, відмова від її виховання та вироблення з дитинства призведуть до зубожіння та деградації нації [4, с. 154].

С. Русова вбачала важливість розвитку своєї, української, рідної, школи, де діти почувалися б добре. Чільне місце в доробку вченої посідає розроблена нею концепція української національної системи освіти і національного виховання. Головним завданням виховання вбачає забезпечення розвитку національної самосвідомості і загальнолюдської моралі; формування соціально зрілої, відповідальної, здатної до праці, до свідомого суспільного вибору людини, творчої особистості, яка в процесі розвитку збагачує інтелектуальний, духовний, економічний, соціально-політичний і культурний потенціалу свого народу [1, с. 288].

В аналізованому руслі слід відмітити систему національного виховання Г. Ващенко, яка основана на людинотворчих та державотворчих засадах. У його наукових працях «Проект освіти в самостійній Україні», «Загальні методи навчання» (який політичним режимом був потрактований як «націоналістичний») громадянське виховання розглядається як органічна підсистема в системі національного виховання. У роботі «Виховання волі й характеру» педагог, не вживаючи термін громадянське виховання, підкреслює важливість «виховання особистості з почуттям національної гідності, патріотизму, громадянської пошани і злагоди» [4, с. 154].

І. Кучинська, досліджуючи громадянське виховання в Україні протягом ХІХ – ХХ ст., відмічає, що радянський тоталітарний режим залишив глибокий відбиток у свідомості усіх радянських людей, в тому числі й українців; громадянська активність, громадська діяльність без керівництва владними структурами була не тільки неможливою, а й часто протизаконною. Принцип сильної влади відокремлював державу від суспільства, результатом чого стало викривлення та руйнування громадянського виховання. Влада декларувала ідею виховання «майбутніх громадян соціалістичної республіки», школа мала формувати творців, організаторів, натхненників комунізму, а простір громадянськості в освіті полягав у вихованні справжніх борців за ідеали соціалізму [7, с. 40].

Беручи до уваги заполітизованість та заідеологізованість історико-педагогічного процесу радянського періоду, варто досліджувати внесок у розвиток громадянської освіти видатних вчених та педагогів тих часів. У передачі ціннісних орієнтацій, досвіду, поглядів і переконань від одного покоління до наступного вбачав сутність виховання А. Макаренка, а у вихованні активної громадянської позиції – основу формування особистості. Педагог вважав громадянськість однією з основних рис людини, яка включала в себе такі характеристики: бути політично й економічно освіченим, кваліфіковано працювати, уміти працювати в команді, мати високу загальну культуру,

бути відповідальним, дисциплінованим. Усе своє педагогічне життя А. Макаренко присвятив вихованню справжніх громадян – всебічно розвинених, активних, відповідальних, колективістських, працьовитих.[4, с. 153]. О. Дашинська зазначає, що «ідеї виховання громадянськості в колективі й через колектив, які розробив і впроваджував у практику А. Макаренко, і сьогодні мають аргументований і актуальний характер. Педагог довів, що виховання в інтересах держави плідне тоді, коли його поєднувати з розвитком творчої індивідуальності, стимулюючи водночас як моральні почуття, так і «правові емоції». Виховання людини, громадянина, здатного свідомо, енергійно й успішно брати участь у будівництві й захисті нового суспільства, було в центрі уваги А. Макаренка [4, с. 153].

Ми цілком погоджуємося з думкою І. Кучинської, що «там, де немає громадянського суспільства бодай у зародковому стані, не може бути і громадянського виховання, а будь-які спроби його здійснення перетворюються на звичайний фарс» [8, с. 132].

Значний внесок у розвиток громадянської освіти в Україні зробив В. Сухомлинський. Він дослідив поняття громадянськості та розробив шляхи її формування, його провідною думкою було твердження, що центральною проблемою виховання громадянина є формування громадянських почуттів, поглядів, переконань, світогляду, орієнтирів [10]. У своїй праці «Народження громадянина» педагог розглядає процес становлення громадянськості на основі гуманізму. Вчений досліджує поступове становлення у дитини рис громадянина через активну шкільну діяльність, емоційно й змістовно насичену. Особливо важливим періодом у формуванні громадянина В. Сухомлинський вважав підлітковий вік, при цьому вплив має як педагогічна діяльність, так і некерована соціальна взаємодія. Справжнє громадянське виховання, на його думку, у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує [10, с. 213].

Вагомість громадянських цінностей та важливість розвитку громадянської освіти в Україні усвідомлюється насамперед у переломні моменти розвитку суспільства, у часи різких та вирішальних демократичних змін. Такими сторінками в історії незалежної України були: 1991 рік – Україна стала незалежною та вирішила рухатися в майбутнє демократичним шляхом; 2004 – громадянська непокора та Помаранчева революція; 2013-2014 – Євромайдан, курс на євроінтеграцію підтверджено безповоротно. Війна на сході України, російська збройна агресія, окупація Криму, повномасштабні військові дії росії на території України – це збройна агресія сусідньої країни-терориста, направлена на припинення демократичних процесів в Україні, знищення України

як незалежної держави, потурання прав, свобод, національної ідентичності українців.

Зазначимо, що громадянська освіта у воєнний час – це, в першу чергу, інструменти громадянської активності, допомоги та взаємодії, єдності, підтримки, втім вона містить і ціннісну складову. Очевидно, що війна – це ціннісне потрясіння. Це виклик тим цінностям, які ми декларуємо. Російським агресором порушено право громадян України на життя, свободу, гідність, національну ідентичність та все, що за цим слідує. Тому для нас перемога – це не просто витіснити російські війська, звільнити окуповані українські землі, встановити мир та відновити нормальне життя, а це ще й утвердження загальнолюдських та громадянських цінностей, це шанс для остаточного кроку України з метою завершення демократичних трансформацій в нашому суспільстві. Тож сьогодні ми бачимо, що українці захищають демократію в Україні від посягань агресора. Українці борються за свої території, людей, цінності. Сьогодні викликом є вироблення ціннісної рамки свободи й демократії під час війни. Відбувається трансформація цінностей українців. Ми переосмислюємо історію, ми утверджуємося, що наша сила в єдності й вірі, ми розуміємо, що ті, кого ми називали братами, є нашими ворогами, які весь час тримали камінь за пазухою й заздрили нам.

Висновки. Отже, перші правові джерела IX – XVIII ст., Конституція Пилипа Орлика, вчення Г. Сковороди, педагогічні праці К. Ушинського, А. Макаренка, С. Русової, погляди націоналістів В. Липинського, Д. Донцова, історичні праці Д. Костомарова, М. Грушевського та когорти науковців XX ст. можна вважати передумовами сучасної громадянської освіти, яку ми на сьогодні маємо в Україні, активно розвиваємо, поширюючи європейський досвід, запозичуючи розумно й системно у західних сусідів концептуальні засади, розвиваючи формальну та неформальну громадянську освіту, трансформуючи цінності, при цьому утверджуючи національну ідентичність.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Березівська Л. Д. Внесок Софії Русової у розбудову національної освіти: за матеріалами журналу «Вільна українська школа» (1917–1920). *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. Ніжин, 2016. № 1. С. 286-290.
2. Власенко О. М. Система громадянських цінностей старшокласників: констатувальний експеримент. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Київ, 2019. Вип. 66. С. 27-30.
3. Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук, О. А. Сливка, І. З. Танчин, Ю. В. Тимошенко, Л. М. Хлипавка. Тернопіль : Астон, 2018. 248 с.

4. Дашинська О. Проблема громадянського виховання в науково-педагогічній спадщині А. М. Макаренка та видатних українських педагогів ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. Житомир, 2009. Вип. 47. С. 151-154.

5. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <http://surl.li/cmzmb> (дата звернення: 30.10.2022).

6. Кульбач Л. М. Становлення системи цінностей у філософсько-громадянській та педагогічній думці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*. 2022. Вип. № 81. С. 12-19.

7. Кучинська І. Громадянське виховання: минулий досвід і сучасні вимоги. *Українська література в загальноосвітній школі*. Київ, 2005. № 5. С. 40-41.

8. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні в другій половині ХІХ–ХХ ст. *Педагогіка і психологія*. Київ, 2006. № 1 (50). С. 128-132.

9. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. Вип. 213. Т. 225. С. 27–30.

10. Сухомлинський В. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Рад. Школа. 1979. Т.3. 670 с.

11. Філологічний хаб. URL: <http://surl.li/dnhnz> (дата звернення: 30.10.2022).